

РЕЦЕНЗИЯ

На дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен
„Доктор“
по професионално направление 3.8. Икономика, област на висше образование 3.
Социални, стопански и правни науки, научна специалност „Икономика и управление
/Индустрия/ (стопанско управление)

Автор на дисертационния труд: Ани Владимирова Атанасова

Докторант към катедра „Мениджмънт и маркетинг“,

Стопански факултет, Югозападен университет „Неофит Рилски“

Тема на дисертационния труд

„Клъстерната интеграция за повишаване конкурентоспособността на малките и средни предприятия“

Рецензент: **проф. д-р Мария Вълкова Шишманова**

Кратки биографични данни за кандидата

Ани В. Атанасова завършва средното си образование в София в 14 СОУ „Проф. д-р Асен Златаров“ – разширено изучаване на немски език и география. Бакалавърска степен „Финанси“ завършва във Великотърновския университет „Св. Св.Кирил и Методий“. Магистратура „Стопанско управление“ завършва в ЮЗУ „Неофит Рилски“ Благоевград. През 2010г. спечелва конкурс за редовна докторантура, специалност „Икономика и мениджмънт“ /индустрия/. Понастоящем е асистент в ЮЗУ „Неофит Рилски“ Води упражнения по Статистика, Маркетинг, Международен бизнес, Управление на проекти.. След завършването на бакалавърската си степен е заемала следните позиции: технически изпълнител – въвеждане и обработка на данни в Парк – хотел Москва, специалист – предоставяне и продажби на продукти за кредитиране, дебитни карти в УниКредит Булбанк АД, младши специалист – обработка данни и създаване на клиентски номера и сметки в Райфайзенбанк България ЕАД, оперативен счетоводител – обработка и съхраняване на разходни документи и въвеждане на данни в счетоводни програми и др. в „Сити Марк“ ООД.

Обща характеристика на дисертационния труд

За участието си в процедурата по предварително обсъждане **Ани Владимирова Атанасова** е представила разработен **дисертационен труд в обем 299 стандартни страници** компютърно набран текст, включително списъка на използваната литература. Текстът на научната разработка е 288 страници, в които са включени 42 таблици и 19 фигури. Съдържанието е разпределено в четири глави, увод, заключение и литература.

Увод – 6 страници. В него авторът представя изследваният проблем и обуславя неговата актуалност, описани са обекта, предмета, научната теза, целта, задачите на изследването, теоретичната и методологична основа на изследването, използваните методи и е направен преглед на досегашни публикации, свързани с темата на дисертацията.

Първа глава – Теоретични основи на клъстерната интеграция. Еволюция на познание за клъстерите – 32 страници, включва 4 части: 1. Обща характеристика; 2. Теоретични постановки до началото на 20 век; 3. Теоретични концепции до 50-те години на 20 век; 4. Съвременни концепции за същността на клъстерите.

Втора глава – Клъстерите в системата на икономиката – 60 страници, включва 6 части както следва: 1. Клъстери и клъстерен подход; 2. Клъстери и системен подход; 3. Основни характеристики на клъстерите; 4. Класификация и бизнес клъстерите; 5. Съпоставка между клъстерите и други форми на междуфирмена интеграция; 6. Условия и фактори за формиране, развитие и конкурентоспособност на клъстерите.

Трета глава – Опитът в прилагането на клъстерния подход – 57 страници, както следва: 1. Модели за прилагане на клъстерния подход – американски, азиатски, ЕС; 2. Прилагане на клъстерния подход в България – исторически преглед, характеристики, институционални предпоставки.

Четвърта глава – Влияние на клъстерната интеграция върху конкурентоспособността на МСП (примери с три клъстера) – 118 страници в т. ч.: 1. Роля на клъстерния подход за повишаване на конкурентоспособността на МСП; 2. Роля на клъстерния подход за повишаване на конкурентоспособността на малките и средни предприятия – характеристика, конкуренция и конкурентоспособност; 2. Изследване влиянието на клъстерната интеграция върху конкурентоспособността на МСП – методика за анализ и оценка на влиянието на клъстерите върху конкурентоспособността на МСП и оценка на влиянието на клъстерната интеграция върху конкурентоспособността на предприятията; 3. Проблеми и насоки за развитие на клъстеризацията в страната като предпоставка за повишаване на конкурентоспособността на МСП.

Заклучение – 11 страници, като в него са представени основните обобщения и изводи от разработката и се потвърждава актуалността, като се извеждат възможните насоки за бъдещи изследвания.

Литературата – 11 страници 191 заглавия, от които 115 на кирилица, 66 на латиница и 19 интернет адреси.

В заключение така структурираната научна разработка представя същността на дисертационния труд. Разработката е структурирана правилно и има необходимия баланс между уводна част, изложение и заключението.

Актуалност и значимост на темата

Актуалността и значението на изследването се определя от голямото икономическо значение на клъстерните формирания за развитието на икономиката, както и за повишаване на нейната конкурентоспособност, за растежа, ефективността на предприятията в т.ч. и на МСП. Значимостта на проблема се състои и в това, че се анализира ролята на клъстерната организация за социално-икономическото развитие на регионите. Освен това много малко са изследванията у нас на клъстерния подход и неговото влияние върху конкурентоспособността на малкия и средния бизнес. Представената за рецензия докторска дисертация представлява задълбочено и комплексно научно изследване на влиянието на клъстерната интеграция върху бъдещото развитие на конкурентоспособността на МСП. Правилно и ясно са определени обекта, предмета и научната теза на дисертационния труд.

Цел, задачи, теоретични основи

Целта на изследването е формулирана и аргументирана ясно и конкретно. Оценяването на влиянието на клъстерната интеграция върху конкурентоспособността на малкия и средния бизнес у нас е разгледан и в контекста на глобализиращата се икономика, което дава възможност за сравняемост на резултатите с резултати, отразени в научната литература по разглежданата тема. За постигане на поставената цел са посочени 5 задачи: 1) изследване на теоретичните и методологически основи на клъстерната интеграция и характеризиране на клъстерите в системата на икономиката; 2) извеждане на чуждестранния и българският опит при създаването на клъстери и анализиране на клъстерите у нас институционалните предпоставки за тяхното развитие; 3) анализиране на МСП и изясняване на проблема за тяхната конкурентоспособност; 4) анализиране и оценяване на влиянието на клъстерната интеграция върху конкурентоспособността на МСП на примера на три конкретни клъстера; 5) обобщаване, систематизиране и извеждане на проблеми от конкретните примери и предлагане на насоки за развитие на клъстеризацията в страна, основа за повишаване на конкурентоспособността на МСП.

Още в увода е направен задълбочен обзор на досегашни публикации по проблема, което показва, че докторантът е запознат много добре с изследванията, свързани със същността и конкурентоспособността на МСП у нас и в другите страни.

Точно са определени теоретичната и методологична основа на изследването – фундаменталните положения на клъстерната теория и постановките за ролята на клъстерната интеграция в трудовете на основоположници, съвременни чуждестранни и български автори.

Исходна информация и методи на изследване

За решаване на поставените задачи и постигане на целта на изследването са използвани като основни източници на информация статистически данни от НСИ, аналитични доклади на МИЕ, бази данни за сключени договори по процедури за предоставяне на безвъзмездна финансова помощ по ОП „Развитие на конкурентоспособността на българската икономика 2007 – 2013 г.“, процедура „Подкрепа за развитие на клъстерите в България“, материали на Асоциацията на клъстерите в България, аналитични материали на Европейската комисия и конкретно на Дирекция „Предприятия“ към нея, сайтове на клъстери и фирмени електронни адреси, счетоводни документи на трите анализирани клъстери от Търговския регистър на Р България и др. източници. Проведено е и анкетно проучване на предприятия включени в състава на клъстери. Всичките изброени източници на информация и авторското анкетиране показват строгостта и точността на информация и вещината на проведеното изследване.

Изследването е ограничено по отношение на периода на изследване 2006 – 2012 г. и се основава на емпирична информация за конкретно избрани субекти. Това не е случайно, а се дължи на стремежа на докторанта да получи на по- детайлни резултати и изводи.

Докторантът използва разнообразна палитра от методи, които се взаимодопълват и представят точни и надеждни резултати за извеждане на изводи, вземане на решения и предначертаване на насоки за бъдещо развитие на клъстерната интеграция и нейната конкурентоспособност при МСП. Използваните методи са: метод на описанието, на групировката, табличен и графичен метод, анкетен метод, методи за разкриване на структурата, динамиката, териториалното разположение, за сравнение, методите на анализ и синтез. Като индикатори за конкурентоспособността на МСП са анализирани финансово-икономическите показатели – разходи за придобиване на ДМА, печалба, приходи от продажби, коефициенти на ефективност на приходите и разходите, коефициенти на рентабилност за изследваните конкретни клъстери за 7-годишен период (2006-2012 г.). С този подход се осигурява пълна конкретизация на изследването в тази негова част както по време така и по обхват.

Възприетият подход е похвален както и получените резултати от изследването, тъй като докторантът работи в условията пълен дефицит на централизирана статистическа и друга информация за идентифициране клъстерите в страната и на съставлящите ги предприятия и организации, както и на национално приета система от измерители за оценка на ефективността на дейността на съществуващите клъстери и предприятия в тях.

Същност на дисертационния труд. Анализи и резултати.

Същността на дисертационния труд е представена във втората половина на глава 3 и глава 4, но в глава 1, 2, и първата половина на глава 3 се полагат основите на истинското собствено изследване на докторанта.

В глава първа се полагат теоретичните основи що е клъстерна интеграция. Проследява се еволюцията на теоретичното познание за клъстерите, като се прави една обща характеристика и се извършва систематизация на научните дефиниции за клъстер. Изведени са много точно основни идеи заложени в клъстерните концепции. Разглеждат се

теоретичните постановки до началото на 20 век, теоретичните концепции до 50-те години на 20 век и съвременните концепции за същността на клъстерите и от учени от Централна и Източна Европа, включително и български изследователи. Докторантът успява коректно да предложи четири основни характеристики на клъстерите, отнасящи се до връзките и системността в отношенията между фирмите, географското положение в пространството, ползите (ефектите) от участието в клъстера и необходимостта от организационна структура, с която да се гарантира функционирането му. Освен това като допълнение за доизясняване същността и организацията на клъстерите докторантът прави и четири извода, които довършват едностранчивите виждания за клъстер и окомплектова характеристиките на клъстера като комплексен икономически и пространствен организъм в регионалното пространство. Този подход е похвален.

Глава втора е плавно и доизясняващо продължение на глава първа. В нея се разглеждат клъстерите в икономиката – чрез клъстерния и системен подход. Отново се правят основни характеристики на клъстерите, но вече в детайли и се достига до класификация на бизнес клъстерите, съпоставка между клъстерите и други форми на междуфирмена интеграция. Анализирани са условията и факторите за формиране, развитие и конкурентоспособност на клъстерите. Тук правилно се вплита и въпроса за иновациите и иновативната атрактивност за ефективното функциониране на клъстерите, производителността на труда, интегрирането на стопански и други субекти от един регион с цел повишаване на пазарната сила и конкурентоспособността, търсене на синергичен положителен резултат. Авторът на разработката умело и задълбочено представя предимствата на участващите предприятия в клъстера, тяхното позициониране и предимства в десет точки.

Трета глава изяснява опитът в прилагането на клъстерния подход. Представят и се изучават модели на клъстерния подход – американски, азиатски, такива от Европейския съюз (европейски). Последните се разглеждат през призмата на политиката на ЕС за създаване и развитие на клъстери, като се допълва картината с клъстерни практики. Тук трябва да се спомене, че докторантът екзактно резюмира в осем точки политиката, която трябва да се провежда за създаването и развитието на клъстерите от редица различни европейски документи, както и насоките, и целевите инструменти за постигане на оптимална бизнес среда. Много обстойно е представена цялостната мрежа от институции и инструменти за създаване на иновативна и интелигентна специализация и конкурентоспособна платформа. Клъстерите се формират в приоритетни за държавите области. Втората част на тази глава анализира прилагането на клъстерния подход в България. Проследява във времето създаването и развитието на клъстерите в страната, както и институционалните предпоставки. Интерес представляват характеристиките на клъстерите у нас като: териториално разположение (локализирани и дисперсни), гъстота на фирмите, обхват (диапазона на хоризонтално свързаните индустрии), дълбочина (вертикално свързаните индустрии), особено жизнен цикъл. Докторантът идентифицира отрасловата принадлежност много точно, като прави разпределение на клъстерите по икономически дейности и съответно изказва своето мнение за всяка дейност и териториално разпределение. Точка 2.2. от главата завършва с пет извода предначертаващи каква трябва да бъде по - нататъшната политика на държавата в тази насока – по-своевременна и агресивна. Анализирани са целите и задачите на Асоциацията на бизнес клъстерите в България, като са изведени насоките и политиката за стимулиране и подкрепа на клъстерите и техните членове в осъществяването на икономическите им и организационни функции, както и положителните ефекти от нейната дейност. Представено е и извършеното анкетно проучване от докторанта, което ясно систематизира ползите от дейността на Асоциацията

на бизнес кълстерите, като прави и важни изводи за усъвършенстване на устойчива кълстерна политика, успешни кълстерни обединения, разширяване на дейността ѝ, и ролята ѝ в процеса на управление на кадри и взаимодействия между предприятия и т.н.

Четвърта глава представлява същината на творческия подход на докторанта. В нея изучава влиянието на кълстерната интеграция върху конкурентоспособността на МСП на примера на три конкретни кълстера. Анализира ролята на кълстерния подход за повишаване на конкурентоспособността на МСП, като извежда характеристиката им и изследва конкуренцията конкурентоспособността на малкия и среден бизнес. Коректно по по различни показатели като ДМА, заети лица, производителност на труда, реализирана външноотърговска дейност, докторантът доказва нещо развитието на кълстерите, степента на интернационализация на бизнеса и уменията на предприятията да се конкурират и в интернационална среда. Анализира още и иновативните процеси, като използва въведените от НСИ показатели и съответно извежда коректно резултатите като ги систематизира правилно и по приоритет. Извежда девет важни положителни ефекти от интегрирането на предприятията от малкия и среден бизнес в кълстерни формации, като заключава, че обединяването на МСП в кълстери е „успешен модел“ за справяне с конкуренцията, оцеляване на пазара и повишаване конкурентоспособността на МСП, развитие на отраслите и регионите. Подробно изследва влиянието на кълстерната интеграция върху конкурентоспособността на МСП. Предлага основни характеристики на конкурентоспособността на предприятието и извежда формирането на конкурентни предимства. Докторантът във втората част на тази глава предлага методика за анализ и оценка на кълстерите върху конкурентоспособността на МСП. Използва широк спектър от измерители за характеризиране на конкурентоспособността на предприятието (7 броя), изследва всеки кълстер и предприятията в него посредством изчисления с пет финансово-икономически показатели. Направена е оценка на влиянието на кълстерната интеграция върху конкурентоспособността на МСП на основата на проведеното авторово анкетиране. Тук са и приносите на докторанта, че работи с лично събрана информация, която интерпретира професионално и целенасочено към темата на своя труд. Всичко подробно конкретизира по трите анализирани кълстера. Главата завършва с проблемите и насоките за развитие на кълстеризацията в страната като предпоставка за повишаване конкурентоспособността на МСП. Към проблемите от научната литература докторантът добавя стриктно приоритизирано още осем съществени проблеми със специфичен характер, чието решаване е в прерогативите на органите от различни управленски равнища. Освен това предлага седем нови направления при провеждане на държавната политика при реализиране на кълстеризацията, извежда ролята на неправителствения сектор във връзка с развитието на кълстерните процеси в страната. Във връзка с идентификацията на кълстерите и оценката на тяхното състояние и влияние върху конкурентоспособността и потенциала за развитието им докторантът предлага четири точни и конкретни мерки. По отношение на избора на методически подход при създаването на кълстери авторът на разработката предлага алгоритъм на кълстерния процес състоящ се от шест логични стъпки. Предлага количествени и качествени показатели за анализа. Съчетава системния и маркетинговия подход

Основни научни постижения и значимост на резултатите

Заклучението представлява синтез на цялата разработка. В 17 точки докторантът успява да направи обобщения относно ролята на кълстерната информация за повишаване на конкурентоспособността на МСП.

На основата на изследването и получените конкретни резултати авторът на труда прави своите изводи за теоретичното и практическо значение на дисертационния труд.

С разработката си докторантът допълва компетентно и обстойно изследвания на българския опит и запълва липсата на цялостна оценка на влиянието на клъстерната интеграция върху конкурентоспособността на българския малък и среден бизнес, по-активно интегриране на МСП в клъстери и особено на предприятията от високотехнологичните и наукоемки отрасли и прилагашите високоинтензивни знания, оценява необходимостта от по-агресивна насърчителна политика и приоритетно стимулиране на клъстери, предлага методически подходи за създаване на клъстери и за оценка на ефективността и конкурентоспособността на клъстера и предприятията, участващи в структурата му, които могат да се използват при вземането на решение за изграждане на клъстера и във връзка с усъвършенстването на тяхната дейност и оптимизира протичащите в тях процеси.

Според мен заключението отразява ясно основните резултати от изследването и в тази част личи и умението на докторанта да синтезира и да покаже главното от едно обширно научно изследване. На базата на цялостния текст на дисертацията, както и в заключението, приемам че са решени поставените задачи и постигната целта на изследването.

Резултатите от подобен вид изследване са особено полезни не само при изследвания върху създаването на клъстери, но и при тяхното функциониране, утвърждаване и конкурентоспособност.

Докторантът си определя и възможни бъдещи четири направления за разработване и усъвършенстване на клъстерите и тяхната интеграция.

Приноси в дисертационния труд

Докторантът посочва пет приноса в дисертационния труд. Систематизирани и обобщени са теоретичните виждания за клъстерите, като е изведена еволюцията им и основни теоретични проблеми; допълнени са разбиранията за клъстерния подход и е представен въпроса за прилагане на системния подход; изследвани са различни модели на прилагането на клъстерния подход, като са допълнени с българския опит и особеностите на клъстеризацията в България; предложена е методика с която се оценява влиянието на клъстерната интеграция върху конкурентоспособността на МСП от състава на клъстерите – запълнена непълнота на българската научна литература; изведени са насоки за развитие на клъстеризацията у нас като предпоставка за повишаване на конкурентоспособността на МСП. Приносите са ясно и точно определени.

Оценка на публикациите свързани с дисертационния труд

Научните изследвания от дисертационния труд са представени в следните статии и публикувани доклади от научни форуми: Основни проблеми на клъстерното развитие в България, Политиката на ЕС за създаване и развитие на клъстери и отражението ѝ в България в Сборник научни статии „Предприемачество и клъстерно развитие“, 2010, 2012, Унив. изд. „Н. Рилски“; Чуждестранният опит в създаването на клъстери, 2014, в Сп. „Икономика и управление“, ЮЗУ „Н. Рилски“, Стопански факултет; Clusters: a Strategic Approach to Boost the Competitiveness of Small and Medium Enterprises, 2010, First International Conference for PhD Candidates “Economics, Management and Tourism”, SWU “N. Rilski”, Бизнес клъстерите – ефективна форма за интеграция на индустриалните предприятия, 2011, в Сборник на научни трудови Втора мегународна научна конференция „Мегународен дијалог: Исток - Запад“, Корпоративен мегународен славјански университет „Св. Николе“ Р. Македонија; Systematization and Characteristic of Business Clusters, 2011, Second International Conference for PhD Candidates “Economics, Management and Tourism”, SWU “N. Rilski”.

Съответствие на автореферата с дисертационния труд

Авторефератът напълно отговаря на изискванията и отразява коректно резултатите от дисертационния труд.

Препоръки и въпроси

Първо - проведените изследвания в труда довели до извеждане на конкретни показатели за анализ на клъстерите да се синхронизират с тези на Евростат и предложат някои специфични за страната на Националния статистически институт и Асоциацията на бизнес клъстерите в България за поддържане на база данни за създадените клъстери в страната.

Второ – настоящия труд да се оформи като монография и да бъде издаден поради своя изключителен характер - синтез на тази проблематика с теоретичен и приложен характер.

Моите въпроси са:

1. В какво се изразява въздействието на клъстерите върху иновативността на малките и средните предприятия, които участват в тях?
2. Кои са най-важните отличителни особености на клъстерите в сравнение с останалите междуфирмени обединения?
3. Защо МСП избират да влезнат в клъстер, а не в друго междуфирмено обединение?

Заклучение

С настоящата разработка докторантът доказва зрялост в тематиката и научна жажда за продължаване на своите изследвания.

На основата на достойнствата на представената работа – актуалността на тематиката, коректното представяне и интерпретация на информацията, направените анализи, добре изработените и подбрани за изложението таблици и фигури, направени изводи, и значимостта на резултатите, давам положителна оценка на работата на докторанта и предлагам на уважаемото научно жури да присъди на Ани Владимирова Атанасова образователната и научна степен „Доктор“.

10.01.2015 г.

Рецензент:

проф. д-р Мария Шишманова